

Miće Delić

Zavod za jezik IFF, Zagreb

ČOVJEČJI/LJUDSKI — ODNOS PREMA OSNOVNIM RIJEČIMA I UPOTREBA

U radu se propituje i interpretira leksičko-gramatički odnos u upotrebi imenica *čovjek/ljudi*, uvjetovanost/neuvjetovanost odnosa pridjeva *čovječji/ljudski* s tim imenicama, sinonimska upotrebna zamjenjivost tih pridjeva: (a) međusobna, (b) sinonimska zamjenjivost pridjevom *čovjekov*, te (c) sinonimska zamjenjivost genitivom posvojnim od imenica *čovjek/ljudi*.

Tvorbeno-značenjska veza tih dvaju odnosno-posvojnih pridjeva s osnovnim riječima prepoznatljiva je otrprve: *čovječji* stoji u vezi s *čovjek*, a *ljudski* s *ljudi*. Odnos *čovjek/ljudi* u gramatičkokategorijalnom pogledu prikazuje se kao izuzetan, »nepravilan«, svrstava se pod supletivizam, koji se uzima za marginalnu jezičnu pojavu. Međutim, značaj je supletivizma u tome što pokazuje da su oblici uvjetovani, da derivacijski i gramatički morfemi nisu samostalni nosioci odnosa ili značenja oblika, nego je cio oblik nosilac značenja. U tome smislu supletivizam ima ulogu korektiva onih gledišta prema kojima se oblik značenjski osamostaljuje, apsolutizira. Supletivi pokazuju zašto je moguće da se različiti oblici nađu u paradigmi. Oni se povezuju uz neki zajednički pojam, značenje i preko njega ulaze u sistem. Svaki supletivni oblik (imenski, zamjenički, pridjevski ili brojevni) posve se zasebno lingvistički interpretira. U ovome se radu bliže pokazuje imenski supletivizam na odnosu *čovjek/ljudi*. Supletivnim oblikom dopunjava se ili zamjenjuje oblik koji nedostaje u sistemu deklinacije ili konjugacije, a izveden je iz druge osnovne riječi. Dopuna i zamjena obuhvaćaju korijen i osnovu s temeljnim leksičkim značenjem (korijen) i s dopunskim leksičkim značenjem (osnova). Karakteriziraju se sasvim različitom glasovno-morfemskom strukturom koja je drugi oblik iste riječi u paradigmi. Evo odmah i problemskog pitanja: potpadaju li pod tu pojavu i pridjevi *čovječji/ljudski* ili pak ne potpadaju? Supletivna zamjenjivost, kako je naznačeno, temelji se na nepostojanju datog oblika u paradigmi, pa se prema tome taj kriterij ne može protegnuti na pridjeve koje razmatramo, jer svaki ima svoju potpunu deklinacijsku paradigmu. Unatoč tome, u uvjetovanoj su vezi s motivirajućim *čovjek/ljudi*, i sve što leksičkosemantički i sintaktički karakterizira i uvjetuje upotrebu tih dviju imenica odnosi se i na pridjeve *čovječji/ljudski*. Ali, njihova leksičkosemantička upotreba problematizira se u viso-

kom stupnju. Uočava se u pisanom korpusu i u jezičnom osjećanju govornika. To ćemo eksplicirati podastiranjem najprije saznanja do kojeg smo došli istraživanjem jezičnoga osjećanja govornika. Propitivali smo ga na stratificiranim skupinama kultiviranih govornika. Pred jezične i druge različite strukovne stručnjake postavili smo niz od tridesetak imenica s instrukcijom da u nekoj govornoj situaciji od njih načine sintagme ili rečenice atribuirajući ih s *čovječji* ili s *ljudski*, već prema tome kako osjećaju.

Evo toga niza:

biće	pravo	podvig
zdravlje	poštovanje	krik
ruka	stvorenje	glas
rod	trag	djelo
mozak	tijelo	život
sudbina	dostojanstvo	bijedo!
rad	slabost	reagiranje
rase	srce	sloboda
razvoj	pogled	čeljust
pravda	duša	egzistencija

Izbor se temelji na živoj upotrebnoj čestotnosti. Te su riječi dio vokabulara tekućeg komuniciranja, ulaze u terminološki sistem u medicini, pravu, etici, psihologiji, filozofiji, opće im je značenje »konkretno«, »apstraktno« — konačno, niz je uzet i iz pisanog korpusa različitih funkcionalnih stilova i reduciran je.

Iz stratificiranih ispitaničkih uzoraka izdvojili bismo medicinare koji su redovito uz konkretne imenice iz područja anatomije ili građe tijela pravili terminologizirane sintagme s *čovječji*: *čovječje tijelo*, *čovječje srce*, *čovječja čeljust* itd. Jezično im je osjećanje uvjetovano zvanjem. U udžbenicima i znanstvenoj literaturi iz toga područja redovito je tako. Imenice koje znače apstraktno ili nadređenost u pojmovnom opsegu atribuirane su od većine ispitanika s *ljudski*: *ljudske rase*, *ljudski rod*, *ljudska egzistencija*. Dobra trećina ili blizu polovina ispitanika ima u osjećanju obadviije mogućnosti atribuiranja: *čovječje i ljudsko srce*, *čovječji i ljudski život*, *čovječji i ljudski organizam*, *čovječje i ljudsko reagiranje*, *čovječja i ljudska sloboda*, *čovječje i ljudsko pravo*. (Kolebljivost i dvostrukost determinacije podupiru našu osnovnu postavku o upotrebi pridjeva *čovječji/ljudski* koju ćemo izložiti kasnije.)

Iza ovako naznačenoga problema vratit ćemo se osnovnim imenicama *čovjek/ljudi*. Jezična ih je znanost istražila tvorbeno, etimološki, semantički, historijski, dijalektološki. Ubrajaju se u osnovni i trajni leksički fond velike čestotnosti, starine i rasprostranjenosti, i stoga se u njima ogledaju prije svega jezičnohistorijske i dijalektalne raznolikosti. Mogle bi poslužiti kao primjeri uzor-riječi za jezični studij historijskofonetskih, dijalektalnofonetskih i drugih pojava koje se sadržavaju u njima.

Na tvorbenom planu imaju svojstvo plodne proizvodnosti, pa su stoga osnovne riječi dviju veoma razuđenih rječotvornih porodica. Tako je u jezičnoj prošlosti (dijakroniji) i u jezičnoj suvremenosti (sinkroniji).

Čovjek stoji ispred ovoga tvorbenog niza: *čovječac, čovječan, čovječanski, čovječanstvo, čovječetina, čovječić, čovječica, čovječina, čovječište, čovječiti, čovječji, čovječki, čovječnost, čovječuljak, čovjekoljubac, čovjekoljublje, čovjekoljubica, čovjekoljubiv, čovjekov, čovo, čovuljak, čovjekolik, čovjekomrzac, čovurina, bogočovjek, natčovjek...* Dakako, taj potvrđeni i nezavršeni niz još uvijek se oplođuje novim tvorenicama. U novije potvrde idu polusloženice: *čovjek-zvijer, čovjek-žaba, čovjek-robot*. Istina, to su kalkovi iz engleskog i francuskog jezika. Takvi su i ovi još neprevedeni: *čovjek-sendvič* (*čovjek-/hodažuća/reklama*) i *čovjek-orkestar* (muzičar koji ima pri sebi više muzičkih instrumenata i svira čas na jednom, čas na drugom). Taj tvorbeni tip može biti plodan.

U semantičko polje pojma *čovjek* ulaze osim navedenih i ove riječi prema pojmovnoj obuhvatnosti: *ličnost, osoba, žena, ništarija, smrtnik, stanovnik, utjelovitelj, muškarac, dječak, starac, momak, tip, pederast, djevica, zavodnik, gospodin, drug, građanin, podanik, sin, trudnica, gospođa, lezbijka, kraljevna...*

Sa semantičkog stajališta pridjevi *čovječji/ljudski* odnose se i na njih.

Ljudi su osnovna riječ u tvorbi za: *ljuda ljúde, ljudesina, ljudeskara, ljudetina, ljudić, ljudic, ljudikati, ljudište, (u)ljudan, ljudoje, ljudožder, ljudomorac, ljudomorstvo, ljudski, ljudskost, ljudstvo, ljudurina, odljud...* I taj je niz nedovršen u navođenju potvrđenih pripadnih jedinica rječotvornoj porodici. Ovamo idu i množine od polusloženica *čovjek-žaba/ljudi-žabe* i dr.

U jezičnhistorijskom i dijalektološkom pogledu osobito je zanimljiva imenica *čovjek*. Na hrvatsko-srpskom terenu potvrđena je s ovim likovima: *člověk', človek, človek, človik, čovek, čovjek, čovik, čojek, čoik, čoek, čók, ček*. Glasovne razlike zahvaćaju cio glasovni lanac između inicijalnog č- i finalnog -k koje glasovno alternira sa -č/-š,-s, pa je ukupan broj proizvedenih riječi razmjeran glasovnim razlikama motivirajuće osnove. Razlike ulaze u porodicu riječi.

U dijakroniji potvrđen je i oblik množine od imenice *čovjek*:

Iskoni s'tvori bog' zemlu i čoveky na nej. -Nebesny človeci i zeml'ny angelii. — Od naših' člověk'. -Meu čovici. — Vidi se množina čovika. — Bezakonié v človeceh' i nevera velika v ljudéh'. — Bijaše li od trage bogova oli čovjeka?

Potvrde nisu izuzetno malobrojne i karakteristične su za čitav hrvatsko-srpski dijasistem. Drugi urednik i obrađivač Akademijina Rječnika, Matija Valjevec, množinu imenice *čovjek* obrazlaže: »Danas se plural od riječi *čovjek* više ne govori, mjesto njeга rabi riječ *ludi*, koja se opet u singularu ne govori, ali u knízi dolazi i plural od *čovjek* od XII — XVIII.«¹

¹ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, VI, JAZU, Zagreb 1884—1886, 68 (kod *čovjek*).

Pero Budmani, treći urednik Rječnika, prosuđuje množinski oblik: »... pl. *čovjeci* što se još nalazi gdjegdje u pisaca XVIII vijeka mislim da je samovoljna pogreška pisaca.«²

Obadva urednika komentiraju morfološki lik *čovjeci* iz sinkronijske perspektive s gledišta obične ili neutralne, odnosno neobične ili obilježene upotrebe — kako bismo danas rekli. Recimo odmah i to da je etimološkim istraživanjima utvrđeno da je i imenica *ljudi* imala jedninu koja je i danas zadržana u slovenskom *lud*, češkom *lidé* i *lid*, poljskom *ludzie*, *tud*, i *luda*, ruskom *ljud* sa značenjem »narod, puk, populos«. Gramatički sadržaj tih slavenskih oblika je neodređen broj jedinki kao jedinstven pojam. (S tim značenjem su npr. kolektivne imenice u hrvatskom ili srpskom jeziku *vojska*, *jato*, *krdo*, *odbor*, *komisija* i sl. gdje znače skup, jedinicu prema drugim skupovima, a više takvih skupova označavaju se množinom. Po tim osobinama one su zajedničke imenice). Kod apeninskih Hrvata u južnoj Italiji *ljud* je jedninski oblik, kao i navedeni slavenizmi a znači »čovjek«. Iskoristio ga je suvremeni hrvatski pjesnik Ivan Slamnig u pjesmi »Evangelisti«: »Tri radna ljuda: gribler, plagijator / i jedan doktor, zakučasti stari, / sa malo kose i a malo zuba; / a među njima jedan zvrkast mali, / što sve je knjige prozreo od šuba.«

S etimološkog stajališta imenice *čovjek* i *ljudi* utvrđene su kao indoevropske, baltoslavenske, praslavenske, staroslavenske, sveslavenske — a time i hrvatsko ili srpske riječi. *Čovjek* je motivirana riječ: stsl. *člověk'* raščlanjivao je na morfeme (korijene) *člo* — *věk'*, a imenica *ljudi* imala je i u dijakroniji jedan korijen i osnovu. Segment *člo-* u stsl. *člověk'* postao je od prasl. *č'lo-*, a prasl. iz korijena *kol-* prema kojem su prijevojem i palatalizacijom postale riječi *čelo*, *čeljad(e)*, *koljeno*. Segment, odnosno korijen *člo-* imao bi značiti »sin, srodnik, pripadnik«, a *-věk'* sociološku srodničku skupinu »pleme, bratstvo, čeljad, porodicu«. Izvedeno pretpostavljeno prvobitno značenje onda bi glasilo »član, srodnik, sin, pripadnik plemena, pojedinac iz skupa pleme, bratstvo, čeljad, porodica«.³

Ljudi historijski se potvrđuje i u likovima *ljud'je*, *ljudje* i *ljudije*. U odnosu na čovjeka, pripadnika srodničke skupine, riječ *ljudi* označavala je pripadnike nesrodničke, tuđe skupine, njihovu ukupnost, »narod, puk, populos« — kako smo naprijed naveli. Pojedini pripadnik te skupine označivan je jedninom *ljud* — što smo također pokazali. U suvremenom hrvatskom ili srpskom jeziku tragovi jednine od *ljudi* vide se još samo u izvedenicama i brojnim složenicama. Tako pridjev *ljudski* uz druga značenja znači i »tuđi, koji nije domaći«, te »valjan, kako treba«; *uljudan*, *uljudnost*, *ljudskost* sadržavaju značenje »valjanost«; augmentativi sa značenjem »pojedinac (a) neobične veličine, (b) valjan, pošten ispravan«: *ljuda*, *ljudina*, *ljudesvara*, *ljudesina*, *ljudurina*, *ljudetina*; prvi dio složenica čije

² Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, VI, JAZU, Zagreb 1904—1910, 308—309 (kod *ljudi*).

³ Petar Skok, Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, I, JAZU, Zagreb 1971, 336—337.

je gramatičko značenje »pojedini individui«, a u leksičkoznačenjskom smislu prevladava negativno značenje njihova drugog dijela: *ljudožder*, *ljudomora*, *ljudomorac*, *ljudokradica*; deminutivi: *ljudić* i *ljudic* sa značenjem »mali čovjek«; *odljud* »nečovjek«.⁴

Držimo da je prvobitno osnovno značenje »pojedinaac, pojedini pripadnik srodničke sociološke skupine« (*čovjek*) i ukupnost pripadnika nesrodničke skupine« (»kolektivno« *ljudi*) bilo pogodno i uvjetovalo je da *čovjek* preuzme gramatičkokategorijalno značenje *jednine*, a *ljudi* *množine* (»ukupnost pojedinaca«). Leksičko značenje »zajedništvo po srodnosti« (*čovjek*), odnosno »nesrodnosti« (*ljudi*) reducirano je na opće osnovno značenje »zajedništvo«, a značenje »po srodnosti« i »nesrodnosti« neutraliziralo se i postalo je nebitno za osnovno značenje. Pomicanjem, reduciranjem leksičkog značenja na jedno osnovno došlo je do leksičkog značenjskog preklapanja. Naslanjanje obadviju tih imenica na zajedničko leksički značenje uvjetovalo je uklapanje i u gramatičkoznačenjskom smislu u paradigmu *jednina/množina*. Međutim, osnovno prvobitno leksičko i gramatičkokategorijalno značenje nije iščezlo bez traga, nego je ostalo »zapamćeno« i može se aktualizirati u ovoj ili onoj jezičnoj i govornoj realizaciji. Time su onda uvjetovana leksičkoznačenjska i gramatičkoznačenjska preklapanja ili transpozicije. Preklapanja su u veoma velikoj mjeri zahvatila izvedene pridjeve *čovječji/ljudski* tako da se može postulirati postavka o njihovoj *sinonimičnosti*. Toj postavci vratit ćemo se kasnije.

Preklapanja izlaze i iz prirode upotrebe jezika. Promotrit ćemo ih i dalje na primjeru imenica *čovjek/ljudi* u sinkronijskoj upotrebi. Iako su očevidno različitoga glasovnog sastava (izraza) i gramatičkog sadržaja (značenja), u upotrebi ipak dolaze u značenjskom suodnosu pokrivajući gramatički plan sadržaja jedna drugoj. Tako općoj leksičkoj definiciji: »najrazvijenije biće na Zemlji koje misli, govori i proizvodi sredstva za rad i život« dodaje se slijeva ili se pomišlja »čovjek«, gdje je *čovjek* s gramatičkim kategorijalnim značenjem *jednine*, upravo *generičke jednine*. Takvu je određenju leksičkog značenja na izraznom planu ekvivalent supletiv *ljudi* (»skup, cjelina«), a nije, nego *čovjek* (»individuum, pojedinac«). Time se naznačuje preklapanje i uzajamnost leksičkog i gramatičkokategorijalnog značenja prema izvedenom odnosu zamjene *množine jedninom* na izraznom planu. Naznačenu proturječnost eksplicirat ćemo dalje obilnije. Neka nam za tu svrhu posluži primjer stiha A. B. Šimića: *Čovječe, pazi da ne ideš malen ispod zvijezda*. Fokusiranjem jedinice *čovječe* utvrđujemo da ona u cijelosti, tj. i u leksičkoj i u gramatičkoj komponenti ima oznaku *jednine*, jer leksički morfem *čovječ-* (s finalnom fonemskom alternacijom *-k/-č*), s padežnim nastavkom *-e* za vok. jd. imenica m.r. na suglasnik (vrsta *a*) jesu izrazne oznake *jednine*. *Čovječe* se iz datog stiha dakle identificira kao *jednina*. Takav opisnogramatički postupak razmatrane jedinice sasvim je korektan. Opis bi se tu mogao i za-

⁴ Petar Skok, Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, II, JAZU, Zagreb 1972, 339—340.

vršiti, ali bi bio nedostatan s gledišta komuniciranja poruke (sadržaja, značenja) stiha. Zato se opis nastavlja u drugom smjeru — *lingvostilističkom*. Ispitivanje se upravlja na *opseg sadržaja* vokativa *čovječe*. Znači li njegov sadržaj *više* ili *manje* od sadržaja što se njime u običnoj upotrebi iskazuje? Propitivanje uključuje ovaj niz pitanja: obuhvaća li sadržajnu *cijelost* ili dio sadržaja, *opće* ili *posebno*, *općenito* ili *djelomično*, *rod* ili *vrstu*, brojnu *neodređenost* ili *određenost*, *množinu* ili *jedninu*? Zamijenjenim, gramatičkom opisu suprotstavljenim postupkom utvrđujemo kvantitativni pomak u opsegu sadržaja. Utvrđujemo da ispitivani sadržaj znači opsegom *više*, *cijelost* koje uvjetno analitički »prevodimo« u množinu. U stilističkom se izvodu *čovječe* identificira kao trop, leksostilem, leksička stilska figura *sinegdoha*, koja se temelji na zamjeni opsega sadržaja izostavljene riječi kojom drugom. Na planu sadržaja uzet je »pars pro toto«. *Čovječe* je iz razmatranog stiha u tome smislu leksem i oblik upotrijebljen *sinegdoški*, preneseno. Opsegom sadržaja ima značenje *množine*, a izrazom bi joj, množini, odgovarao supletiv *ljudi*. Takav opis uzima zajedno dvije nesukladne kategorije i tvrdi da je izraz *jednina* upotrijebljen za izraz sadržaja *množina*. Ta nelogičnost izlazi iz značenjske interverzije (izokrenutosti, »obmane«, »prevare«). Njome je postignut ekspresivni efekt koji je sadržan u nelogičnosti organizacije poruke. *Jednina* sugerira svakom pojedinačnom čitaocu da poruku toga stiha komunicira kao obraćanje »sebi lično«, »svoju ličnu«. Ta je interpretacija imanentna postupcima organizacije iskaza u prenošenju poruke u poeziji i književnosti uopće. Supletiv *ljudi* uzima se iz analitičkih razloga. U odnosu prema *čovječe* on sam sobom znači kvantitativno *više*, množinu, i odgovarao bi »samoj stvari«, ali *čovječe* u realizaciji stiha ima kvalitativno, vrijednosno značenje. Zadanošću gramatičkog opisa ne može se dosegnuti vrijednosno obilježje iskaza u smislu njegove organiziranosti, njegovih izbora u prenošenju poruke.

Sinegdoški postupak zamjene jednine množinom, i obratno, množine jedninom (»totum pro parte«) nije rijedak ni u govornom ni u pisanom jeziku. Vidi se i iz ovih primjera, koji su obuhvatljiviji i tradicionalnim gramatičkim opisom: »Mili Bože, što je raja kriva?/ (...) /-Kriva 'e što je živa,/ A neima što Turčinu treba: /Žuta zlata i bijela hljeba./ (...) /Čekaj, krstu, dokle s neba /Noć večeras pane tiha /Pečenja ću mješte hljeba!« (I. Mažuranić, Smrt Smail-age Čengića, Harač). U spjevu uz pretežno množinske likove *Turci* i *krsti* (kršćani) jednina tih tematskih riječi umjesto množine dolazi u dionicama teksta u kojima se afektivni stupanj iskaza maksimalno zgušnjava preko pojedinačnog, bilo kao grabežljivost (primjer s *Turčin*) bilo kao prezir (primjer s *krstu*).

Primjeri i interpretacija pokazuju da se uvjetovanost značenja i oblika relativizira, te da gramatički opisni postupak treba raširiti.

Izloženo sadržava istraživački okvir kroz koji se, kako mi držimo, može osvijetliti značenje i upotreba odnosno-posvojnih pridjeva *čovječji/ljudski*. Što smo se toliko zadržali na osvjetljavanju osnovnih imenica *čovjek/ljudi* iz ovoga ili onoga aspekta, uvjetovano je (a) njihovim leksičkoznačenjskim, (b) gramatičkoznačenjskim suodnosima koje smo označili

kao preklapanje ili transpozicija, i (c) općom prirodom upotrebe jezičnog znaka koja se sasvim ne pokorava gramatičkoj opisnoj metodi. Gramatički se opis dopunjuje lingvostilističkim opisom koji je usmjeren na upotrebu jezičnog znaka u vrijednosnom smislu.

Prema načinu tvorbe pridjevi *čovječji/ljudski* klasificiraju se u opće odnosne pridjeve koji označuju svojstva bića ili predmeta s obzirom na druga bića ili predmete, ali ne izravno, već usporedbom s drugim bićima ili predmetima na koja se pomišlja.

Čovječji je izveden slabo plodnim sufiksom *-jī*, a *ljudski* veoma plodnim sufiksom *-skī*.

Pridjevi izvedeni sufiksom *-jī* imaju odnosno gramatičko značenje pripadnosti, »znače čije je što. (...) mogu značiti pripadanje i jednini i množini osnovne imenice; dakle na pr. *žābljī* je: što pripada *žabi* i što pripada *žabama*.«⁵

Pridjevima izvedenim sufiksom *-skī* »izriče se odnos prema množini ili prema neodređenom pojedincu.«⁶

Spomenut ćemo još jednu izvedenicu: *čovjekov* sa sufiskom *-ov* koja značenjski i upotrebno alternira s *čovječji*. Pridjevi tako izvedeni »označuju katkada i odnos prema jednoj osobi, ali neodređenoj, svakoj. U većini primjera očita je težnja da se istakne odnos prema pojedincu: *nastavnikova je dužnost* znači 'svakoga pojedinog nastavnika', *nastavnička je dužnost* znači 'svih nastavnika'. (...) Što se *čovjekov* širi na račun *čovječji*, to se uz ostalo može razumjeti i zbog izuzetnosti pridjeva *čovječji* u tvorbi sufiksom *ji*.«⁷

Značenje pridjeva *čovječji/ljudski* u našim se rječnicima određuje u osnovnoj definiciji neposredno iza natuknice gramatičkoleksički, kao uostalom i drugih pridjeva, i kako je to uobičajeno u leksikografiji. Osnovno je odnosno značenje pripadnosti, a u razradi se bilježi i obrazlaže i kvalitativno (opisno) značenje. Druga značenja, npr. gramatičko priloško i leksička značenja nisu predmet istraživanja u ovome radu.

Evo dviju osnovnih definicija iz dvaju autoritativnih akademijskih rječnika. U Rječniku JAZU značenje pridjeva *čovječji* određeno je: »što čovjeku, jednom ili svima, pripada na koji god način: što on ima, čini, dolazi od njega, što se njemu čini i sl.«⁸

Usporedimo li definiciju *čovječji* s definicijom *ljudski* iz Rečnika SANU: »koji se odnosi na čoveka, odnosno na ljude u biološkom, duhovnom i drugom smislu, *čovječji*, *čovekov*.«⁹ zapaziti ćemo gramatičkoznačenjsku podudarnost, a završetak definicije ističe da su *čovječji* i *čovekov* sinonimi za *ljudski*.

⁵ Tomo Maretić, Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb 1899, 354.

⁷ Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika, Zagreb 1979, 280.

⁷ Stjepan Babić, Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku, JAZU, Globus, Zagreb 1986, 345.

⁸ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, II, JAZU, Zagreb 1884—1886, 66—68.

⁹ Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, XI, SANU, Beograd 1981, 689.

I u drugim se rječnicima hrvatskog ili srpskog jezika uspostavljaju značenjski suodnosi među pridjevima *čovječji/ljudski*. Imajući to u vidu, te opsežan istražen korpus i govorno jezičko osjećanje, učvrstit ćemo na ovome mjestu naprijed iznijetu tvrdnju o *sinonimskoj upotrebi i zamjenjivosti* pridjeva *čovječji/ljudski* u hrvatskom ili srpskom jeziku.

Prihvatljivost ili neprihvatljivost te postavke povezana je s gledištem na sinonimiju uopće, s različitim shvaćanjem sinonimije. Između krajnjih gledišta: sinonimi u jeziku doista postoje, oni su označiteljska dvostrukost ili višestrukost istog sadržaja, do odricanja njihova postojanja, mi stojimo na stanovištu da su sinonimi jezična ograničena i uvjetovana pojava. U sažetoj definiciji sinonima kao *različitih oblika istoga osnovnog značenja* različitost oblika obuhvaća leksik kao leksikografske činjenice, njihovu glasovnu strukturu, gramatičkotvorbenu strukturu, sintaktičke odnose, a u značenjskom smislu potcrtava se osnovno ili opće značenje.

Sinonimska upotreba jezičnih jedinica uvjetovana je postojanjem najmanje dviju zamjenjivih jedinica koje obrazuju *sinonimski par* ili više njih koje čine *sinonimski niz*. Iz te se postavke, a na osnovi istraživanja, konstruira ova sinonimska upotreba: pridjevi *čovječji/ljudski* dolaze u sinonimskom paru i u sinonimskom nizu. Par se proširuj u niz pridjevom *čovjekov*, pa niz ima tako tri leksičkotvorbene jedinice: *čovječji*, *čovjekov*, *ljudski*. (U nj ulazi i *čovječki*, ali s veoma malom čestotnosti, pa smo ga zanemarili.) U sinkronijskoj upotrebi njihova zamjenjivost je *obična, redovita*, ali je nejednaka po čestotnosti. Istraživanja pokazuju da na osnovi upotrebne učestalosti niz *čovječji*, *čovjekov*, *ljudski* dolazi u sinkroniji s ovim rangom: 1. *ljudski*, 2. *čovjekov*, 3. *čovječji*. Dijakronijski je rang: 1. *čovječji*, 2. *ljudski*, 3. *čovjekov*.

Tome leksičkotvorbenom sinonimskom nizu pridružuje se sintaktički sinonimski par s gentivom posvojnim od imenica *čovjek* i *ljudi*. Tako oba dvije jezične razine, leksičkotvorbena i sintaktička, čine prošireni sinonimski niz: *čovječji*, *čovjekov*, *ljudski*, *čovjeka* (gen.), *ljudi* (gen.). U sinkronijskoj upotrebi osobito je proširen gen. posv. od *čovjek*, a *ljudi* vrlo rijetko.

Iz istraživanog korpusa izlučujemo za primjer imenicu *život*. Uključivanjem u sintagmu determinirana je: *čovječji život*, *čovjekov život*, *ljudski život*, *život čovjeka*, *život ljudi*. Taj primjer i shemom koja sadržava leksičkogramatički konstrukt upotrebe pridjeva *čovječji/ljudski* u sinonimskom nizu:

Leksičkotvorbeni
sinonimi

Sintaktički sinonimi

čovječji
čovjekov
ljudski

ŽIVOT

čovjeka
ljudi

Atributski determinativi uz imenicu *život* s istim su osnovnim leksičkogramatičkim značenjem *prispadnosti istom pojmu*. Razlika je u kvantitativnoj nijansi koja se uzima za polazište. S toga pristupnog horizonta razlika je ova: »život svakoga pojedinog čovjeka i svih ljudi« i »život svih ljudi i svakog pojedinog čovjeka«. Te su nijanse vrijednosna, kvalitativna strana značenja izraza. Ali, one se ne razdvajaju od osnovnoga značenja, nego s osnovnim značenjem čine cjelinu u smislu cijelosti. Kao u našem tako je i u citiranom primjerima: *nastavnička dužnost* i *nastavnikova dužnost* koji znače: »svih nastavnika, ali i svakoga pojedinog nastavnika« (prvi primjer), »svakoga pojedinog nastavnika, ali i svih nastavnika« (drugi primjer). Dopunom se zaokružuje definirano značenjsko polazište koje samo tako određeno, kao polazište, nije cjelovito. U ovoj ili onoj govornoj situaciji može se aktualizirati samo to nijansirano značenje i ono je, kao što je potcrtano, vrijednosnog obilježja, ali ono to ne bi moglo biti bez značenjskog suodnosa, bez opcijskih mogućnosti.

Aktualizacija pridjevom *ljudski* sadržava se u ovome Krležinu traktatu u kojem se poopćuje kritička opservacija:

»Tu se (u socijalizmu, dodao M. D.) kao i u kapitalizmu, čovjek može uspinjati i silaziti, gubiti i čuvati stečene pozicije, pri čemu, naravno, igraju ulogu sve ljudske slabosti: taština, napast moći i, katkad, manija gonjenja kod onih koji se domognu vlasti te, naročito, Glupost. Ljudska glupost ostaje jednako glupom i u Socijalizmu. Uostalom, budući da su i socijalisti ljudi, zar im ne treba priznati uza sva ostala prava i ono na glupost...«¹⁰

Slabost i glupost tematske su riječi, slabost je ispunjena različitim sadržajima, kvantificirana je i »opredmećena«. Tim sadržajima pripada i *glupost*. Ona je nosilac najveće vrijednosti značenja. Na njoj se pisac maksimalno angažira što postiže ponavljanjem, determinacijom, pravopisom. Determinaciju s *ljudski* uspoređujemo s neizrečenim *čovječki* ili s kojim drugim članom iz sinonimskog niza (v. gore kod *život*). Učinjena opcija u kvantitativnom opsegu znači »više«.

Još nešto o sinonimskom konstruktumu. Jezična je norma stroga ili se koleba oko upotrebe genitiva posvojnog imenica bez koje druge odredbe uz imenicu: »Od imenice *čovjek*, koja se po svome značenju ređe upotrebljava za označavanje određenog lica, a mnogo češće kad je to sinonim imenice *osoba*, *lice*, reklo bi se da je manje u upotrebi genitiv (posesivni, dodao M. D.) — dakako, ukoliko uz tu imenicu nema odredbe — pa se od nje obično uzima posesivni pridev da se njim označi pripadanje, dakle, i neodređenom pojmu: *Dužnosti č o v e k o v e su bezbrojne, a č o v e k o v život je težak*, gde je pridev *čovjekov*, apsolutni sinonim sa *čovječki*.«¹¹ Međutim, u korpusu uređenom jezičnolektorski (udžbenici, enciklopedij-

¹⁰ Prema: Krunoslav Pranjić, *Jezikom i stilom kroza književnost*, Školska knjiga, Zagreb 1986, 153.

¹¹ Mihailo Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik*, II, Naučna knjiga, Beograd 1969, 177—178.

ski članci, ustavi, službena glasila i dr.) gen. imenice *čovjek* zastupljen je u velikom opsegu bez odredaba. Obične su ovakve rečenice:

»U najširem značenju anatomija je nauka o građi tijela svih živih bića. (...) Tako se govori o anatomiji čovjeka, o anatomiji domaćih životinja, o anatomiji bilja.« (Medicinska enciklopedija JLZ, Zagreb 1967); Čuvstva odražavaju odnos čovjeka prema svemu što ga okružuje. (Udžbenik iz psihologije).

I sintagme: *prilagodbe čovjeka, evolucija čovjeka, porijeklo čovjeka, genetika čovjeka, smijeh čovjeka, ličnost čovjeka, postupak čovjeka, položaj čovjeka, uloga čovjeka, potrebe i interesi čovjeka, stvaralaštvo čovjeka, ekonomska i osobna sigurnost čovjeka* i dr.

Još eksplikacijskih primjera i komentara:

Iz niza izlučnih riječi koje smo fokusirali u istraživanju determinacije je i *pravo*. Dolazi u općoj upotrebi, upotrebi u pravno-političkom području i u žurnalistici. U općoj upotrebi pretežno je u jednini, a kao determinativni potvrđene su sve jedinice iz sinonimskog niza, pa je prema tome: *čovječje, čovjekovo, ljudsko, čovjeka i ljudi*. U pravno-političkoj i žurnalističkoj upotrebi determinacija je selektivna:

U razmatranju prava koja se odnose na čovjeka nezaobilazna je u novijoj povijesti francuska Deklaracija o pravima čovjeka i građanina (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen, 1793), a u najnovijoj Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka ili Opća deklaracija o ljudskim pravima (Universal Declaration of Human Rights) Ujedinjenih naroda usvojena na Generalnoj skupštini UN u Parizu 1948. Izbor determinacije u nazivnim sintagmama u prijevodima obuhvaća tri jedinice iz uspostavljenog niza. U nazivima je nijansirano značenje u smislu razvijanja ideje od nekog polazišta. To se najbolje vidi iz komentara o deklaracijama koje uzimamo iz izvora. Sadržaj francuske Deklaracije objašnjava se ovako. »Prava čovjeka (droits de l'homme) ovdje su prava člana građanskog društva, tj. individuuma, nepolitičkog čovjeka, prirodnog čovjeka, pa se ta prava i pojavljuju kao prirodna prava (droits naturels). Prava građanina (droits du citoyen) su, naprotiv, prava političkog čovjeka, čovjeka kao moralne osobe.«¹² A Deklaracija UN ovako: »U njenih 30 članova fiksirana su osnovna prava i temeljne slobode svih ljudi u svjetskim okvirima. Polazeći od osnovnog načela da se sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima' deklaracija zabranjuje... Na osnovi Univerzalne deklaracije, Komisija za prava čovjeka (Commission on Human Rights) izradila je nacrt Pakta o pravima čovjeka (kao prvi pokušaj kodifikacije osnovnih prava i sloboda čovjeka u međunarodnim okvirima)...«¹³ Tekst komentara podudara se s polazištima u deklaracijama. Francuska Deklaracija objašnjava se generičkom jedninom (»čovjek«, »individuum«) i podudara se s njom u nazivu, ističe »pojedinaac, svaki pojedinac«. Objašnjenje Deklaracije UN za polazište uzima cjelinu kao značenjski opseg (»svih ljudi«, »sva ljudska bića«).

¹² Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 6, JLZ, Zagreb 1962, 201.

¹³ Enciklopedija, o. c., 202.

Iz tih se primjera vidi još jedna oznaka sinonima po kojoj se oni raspodjeljuju na *prave* i *neprave*. Zamjenjivost je po toj oznaci uvjetovana. Dva prijevoda naziva Deklaracije UN s *prava čovjeka* i *ljudska prava* imaju isto osnovno značenje, ali nemaju istu vrijednost, stoga su nepravilni sinonimi.

Oznakom raspodjele na *prave* i *neprave* sinonime obuhvaćen je i par *čovječki/ljudski*. Ali, oni su u upotrebi potvrđuju i kao pravi (puni, apsolutni) sinonimi. Držimo da u dvostruko determiniranoj anatomskoj terminologiji npr. *čovječki kostur* ne znači ni u kojem pogledu ništa drugo od onoga što znači i *ljudski kostur*, a tako i *tijelo*, *kralježnica*, *srce*, *bedrena kost*, *embrion* i dr. Kad dolaze u drugom upotrebnom području, diferenciraju se u ovome ili onome smjeru: »Ljudskom srcu uvijek nešto treba, / Zadovoljno nikad posve nije.« (P. Preradović).

U diskursu — odlomku, paragrafu ili kojem drugom obliku vezanog teksta — *čovječki/ljudski* upotrebljava se upravo kao par, reducira na jednu jedinicu, proširuje jednom ili više jedinica iz niza. Imau svojstvo nepravilnih, ali i pravih sinonima.

S obzirom na blizinu ili disperziju u diskursu dolaze u *kontaktnoj* i u *distantnoj upotrebi*. Po tome se ne izuzimaju od upotrebe sinonima uopće.

Kontaktna upotreba rjeđe se pojavljuje:

»Njegovo je (Barčevo, dodao M. D) puno humanističko osvjedočenje, potvrđeno vlastitim životom, djelom i ponašanjem, u njegovu vazda ispovijedanu osvjedočenju: ... da je u svakome činu, pa i u stvaralačkome, čovječja, ljudska vrijednost djela značajnija čak i od naučne ili umjetničke!«¹⁴

U tom su primjeru *čovječki/ljudski* pravi sinonimi. Izostavljanjem jednoga člana para značenje se ne mijenja, osim što se umanjuje stupanj afektivne isticajnosti.

Distantna upotreba obilato je zastupljena:

»Bit ljudske slobode nije samo u nekoj apstraktnoj slobodi 'izbora' između raznih motiva, (...) samo to značilo bi umanjivanje značenja specifične ljudske slobodne aktivnosti. Sloboda je historijska kategorija, ali i temelj svakog čovječjeg bića kao čovječjeg, a ne samo jedne ljudske strane, osobine.« (iz udžbeničkoga filozofskog teksta).

U tome su primjeru *čovječki/ljudski* sinonimi s dvostrukom funkcijom — značenjskom (nijansiranje) i stilskom (izbjegavanje ponavljanja).

Dobri stilisti angažirano nastoje izbjeći ponavljanje i varirati značenje:

»Smrt je tako postala jednom od temeljnih Goranovih tema. (...) smrt kao završni akord koji svakoj ljudskoj egzistenciji udara upravo njezin, jedinstven pečat i objašnjava njezin smisao. Velika izjednačiteljica, smrt, čuva zapravo i potvrđuje razlike među ljudskim naravima i ži-

¹⁴ Krunoslav Pranjić, o. c., 43.

votima. (...) Jama (...) je vrhunac jednog načina gledanja na bit čovjekova života...¹⁵

Tako je i u ovome primjeru:

»A taj je je doživljaj ovdje, kao i u svakoj velikoj poeziji uopće, zanosna pohvala životu. Životu, koji je (...) 'po prirodi svojoj stvoren za život, a ne za smrt. To znači, da je stvoren za aktivnost i za sve, što je najživotnije u funkcijama živih ljudi'. Prava ljepota, djelo čovjeka, i ne može biti drugačija...¹⁶

Za lingvističku bi interpretaciju toga odlomka sa stajališta ovoga rada trebalo poći ispočetka, ponoviti sve što je u radu izloženo o odnosu *čovjek/ljudi*, *jednini/množini*, o *sinonimskoj značenjskoj varijaciji*, o *vrijednosnoj odlici iskaza*, jer sve je to sublimirano prezentno.

Istraživačke spoznaje koje smo izložili do ovoga mjesta jesu takve u svojoj pretežitosti. Međutim, iz opsega sinonimijske obuhvatnosti izuzima se stanoviti broj jedinica, pa se naša postavka o sinonimiji i sinonimskoj zamjenjivosti u okviru para *čovječki/ljudski* i u okviru konstruiranoga sinonimskog niza jednim dijelom relativizira. U terminologiziranom izričaju iz područja zoologije *čovječa ribica* »vrsta pećinskog vodozemca, *Proteus anguineus*«, u uobičajenoj sintagmi u Bibliji *Sin Čovječki*, Isus Krist, jedno od teoloških značenja — zamjenjivost je ograničena, nije moguća. U anatomiji te u antropologiji i disciplinama u vezi s antropologijom pretežno se upotrebljava *čovječki* sa značenjem »koji se odnosi na čovjeka kao na biološku vrstu i na njegov organizam«. Osim toga, u suvremenom jeziku osjetno opada čestotnost *čovječki* (a time se potiskuje u stilsku rezervu), što je zapazio i S. Babić u svojoj *Tvorbi*. U svim ostalim područjima jezične i govorne djelatnosti *čovječki/ljudski* upotrebljavaju se sa sinonimskim oznakama koje smo u ovome radu nastojali teoretski postulirati i opisati, razumije se, u limitiranom opsegu ovakva rada.

¹⁵ Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb — Ljubljana 1987, 205—206.

¹⁶ Ivo Frangeš, *Stilističke studije*, Naprijed, Zagreb 1959, 270.

RÉSUMÉ

LES ADJECTIVES ČOVJEČJI ET LJUDSKI EN RELATION AVEC LES PRIMITIVUMS ET LEUR EMPLOI

Les adjectifs relationnels *čovječji* et *ljudski* appartiennent et tant qu'unités de deux familles formatives très développées dans la langue croate ou serbe dont les mots primitifs sont les substantifs *čovjek* et *ljudi* (pl.). Ces deux substantifs se sont complètement intégrés dans les paradigmes déclinaisonnels dans lesquels le substantif *ljudi* représente la forme supplétive pour le pluriel. Le processus intégrationnel se forme graduellement dans l'évolution linguistique à travers des commutations lexico-sémantiques ou des transpositions. Mais les adjectifs dérivés ne sont pas dans la communauté supplétive. Leur relation est caractérisée par des transpositions lexico-sémantique et gramatico-sémantique. Le but de notre travail consiste dans des recherches de ces corrélations. Dans ce travail est recherché et analysé la relation synonymique dans l'emploi de ces adjectifs (*čovječji* et *ljudski*). Par leurs caractéristiques lexico-formatives ils représentent un couple synonymique et dérivationnel auquel il faut additionner aussi le dérivé *čovjekov*. Cet ensemble à trois éléments est élargi dans l'emploi du génitif possessif des substantifs *čovjek* et *ljudi*. La structure lexico-grammaticale de la série synonymique comprend en tout jusque cinq unités: *čovječji/ljudski/čovjekov* → ŽIVOT ← *čovjeka, ljudi*. L'emploi synonymique en est dans le sens commutatif régulier, normal, tandis qu'il n'est pas possible marginalement, il est limité.